Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Шагаа-биле, Көк ыт чылы-биле!

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 28 (15248) ◆ 1994 чылдың февраль 11, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 20.45 Садар өртээ 50 рубль.

БАЙЫРЛАЛ-БИЛЕ!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс, хадуңма!

Чөөн чүк улустарының болгаш тыва чоннуң ай календарылыг чыл санаашкынын ёзугаар Чаа чыл — Шагаа хүнү үнүп келди. Чаа чыл-биле, Шагаа-биле Тываның хөй националдыг чонунга изиг байырны чедирдим. Тыва улустуң национал байырлалы болу берген Шагаа муң-муң чылдар бурунгаар демдеглеттинип келген ханы төөгүлүг. Шагаа — тыва улустуң бурунгу чаңчылдарының, ёзулалдар болгаш сагылгаларының дээжизи сиңген улусчу байырлал.

1980 чылдарны сөөлзүредир тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын катап эгидип эгелээнибиле Шагаа байырлалы база катап хөнүп, чыл санында-ла хөй-хөй аныяк кижилерниң сонуургалын, билиишкинин болгаш хүндүткелин чаалап ап турар. Бо чылын Дагаа чылын үдеп, Ыт чылын уткуп тур бис. Тыва чоннуң чүс-чүс чылдарда хайгаарап келген им-демдектеринден уткуп турарывыс Ыт чылын үдеп, Ыт чылын уткуп тур бис. Тыва шилдиг чыл болур деп санап турар. Ындыг-ла болзун, чорук чогузун!

Үе нарын, берге-даа болза, бистиң чонувус Шагааны болур-чогууру-биле бедик соруктуг уткуп, байырлаарынга бүзүреп тур мен.

Бүгү-ле чаагай сүзүглелдерни, эп-найыралчы чолукшулганы күзедим, курай-кура-ай!

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың февраль 9.

ИЙИ ТЕЛЕГРАММА

Эргим хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, бистиң байырлалывыс — Чаа чылдын Шагаазы-биле холбаштыр силерге изиг байырны чедирбишаан, өг-бүленерге, республикавыска, нийтизи-биле бүгү чүртка тайбыңны, эп-чөптү, кижи бүрүзүнге кан дег калыкшылды күзедим!

Хүндүткел-биле Күрүне Думазында силерниң депутадынар Кара-кыс АРАКЧАА.

КАЙГАМЧЫК ТЫВА ЧОНГА, МИСТЕР ШИРИИН-ООЛГА, ЗОЯ КЫРГЫСКА, ТЫВАДА БИСТИҢ ӨҢНҮКТЕРИВИСКЕ

Чаа чылда эң-не эки күзээшкиннерни Силерге, Силерниң келир үеңерге, Силерниң кайгамчык чаагай чурттынарга, ында чурттап турар бүгү чонга: Президентиге, парламент даргазынга, эртемденнерге, политиктерге, артистерге, очулдурукчуларга, хамнарга, сайгарлыкчы-саарлыкчы кижилерге болгаш оон-даа өске улустарга Чаа чылдын эң эки күзээшкиннерин чедирдивис.

Бис силерни удавас, бо чайын көре бээр боор бис деп идегээр-дир бис.

Австрияда хамнаашкын шинчилээр нийтилелден.
Ызыгууртан улуг хам оглу, чогаалчы-эртемден Пол АККАЗИК база хам Розвица АККАЗИК.

Вена. Февраль. 1994 чыл.

ТАНЫШКАН БИС

Бөгүн моорлап келген көк Ыт чылының бүдүүзүнде редактордан даалга алдым, бир калбак саазын база тудусту. Телеграмма болду. Номчудум. Адрестээн кижилери мында — Тывада, а келген чери — талыгыр даштыкы чурт. «Билдиң бе?» дей-дир. Догааштыр харыыладым. «Солун-на болгай, барып үжурашкан кел» деп бо. Ол меңээ база солун медээ болган. Ужуражыр кижим-биле баш удур дугуржуп алгаш оон даартазында хөгжүм-шии театрынга чеде бердим.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Х. Ө. Ширин-оол хөглүг-баштак, чазык-чаагайы-биле уткуп алды. Хертек Өлбезековичиниң чай-хос чогу аажок боорга, аңаа чүгле үш айтырыг салдым.

— Тыва улустуң национал байырлалы — Шагаа будүүзүнде силерни дыка ыракта чурттап турар эш-өөрүнер үтпаан ышкаш болду ийин, Хертек Өлбезекович?

— Оо, ол-даа шын чүве. (Каттыргаш, даштыкы дылда сөстерлиг телеграмма үштүп эккелди). Бодаарга-даа моңу сонуургап чүве боор силер. Ийет, ийет... Солун төөгүлүг телеграмма бо. «Кижи чугаалажып, аът киштежип таныжар» деп чүве чогум-на ол ийин. Ана элдеп таныжылга боор. Кижи амытанны көөрге-ле анаа, хөглүг-баштак, чазык-чаагай чанныг олурар, а чамдыкта эрги хоочу кирип келгеш, эмчиге-даа чылып алыр-дыр. Моон мүрнүнда чылларда эмнелгеге чылда ийи удаа чыдар «чан» тыпкан мен. Эрткен чайын база катап-ла эмнедип чыдарымга, даштыкы чурттардан делегей чергелиг хамнар келген сураг дыңналган. Баштай оларны херекке-даа албаан мен. А оон бир-ле бүдүү дыңнаарымга, олар чүгле чаңгыс кижиге домнаашкын кылыр деп турар деп бо ийин. Черле дөстүнмейн баар чаным бар. Эмчимден диледим. Дораан-на чөпшээрежипти. Өөрээним-даа аажок. Меңээ домнаашкынны америк хам, бо улустуу шүүт-ла хам дээрге база таарышпас, олар эртемденнер-дир. Петерс деп кижи кылды. Оны хөй кижи көрген чүве. Домнаашкын үезинде бодумнуң кадыкшыл байдалымга чүү боор турганын тодаратпайн, чажыт хевээр арттырайн. Петерс база ынчаар чагаан чүве.

— Ол-ла олчаан оларныңбиле үжурашпайн барганынар ол бе?

— Чо-ок. Ындыг чүве кайын турар ийик. Америкадан, Финляндиядан, Австрияда база өске-даа даштыкы чурттардан келген ол он эртемден хамнар бистин республиканың районнарында чорааш, үш хонганда дедир Кызылга ээп келгеннер. Бистин көдээ черлеривис кезиир мүрнүнда мээң кадымның байдалын катап көөр бис, бажыңнарга ыяап-ла кирер бис дээн үлүс болгай. Оларның келирин өг-бүлем-биле четтикпейн манап турган бис.

— Аалчылар хүлээп алыр үеэнде тыва кижи олут орбайн баар, оны эки эрттирип алырын болап, белеткенип-ле эгелээр болгай, Хертек Өлбезекович?

— Бир хүн олар бажыныныска моорлап келдилер. Оларын-биле кады бистин эртемденивис Зоя Кыргыс, аалчыларнын очулдурукчузу — шүүтү он үш кижи болду. Даштыкыларны хире-шаавыс-биле чылыг, чымчак, каткы-хөглүг уткуп алгаш, чемивис дээжизи-биле хүндүлеливис. Ынчан дашкалар-даа көдүрүлээн бис. Олар анаа-ла кайын кел чыдарлар ийик. Чугаалажы-чугаалажы кээривиске, шүүтү-на Азияның сарыг шажынныг чурттарынга эртем-билиг чедип алгылаан боор чорду. А меңээ домнаашкын кылып турган америк хам Петерс Непалга беш чыл өөренген чораан. Ол хамнарның кол-ла сорулгазы — Тывада катап төөрүттүнген сарыг шажынның баштайгы базымнарын сонуургап, оон үндезиннерин өөренип көөрү. Ындыг дээр болган. Австрияда эш-өөрүвүс келир чайын кээр деп турар. Уткуп алыр бис.

— Көк Ыт чылы. Шагаа хүнү моорлап келди. Бодунарга база өг-бүленерге чаа келген чыл таварыштыр чаачаа чогаадыкчы чедишкиннерни, кан дег кадыкшылды, аас-кежикти сеткиливис ханызындан күзедивис.

Айтырыгларны Шаңгыр-оол ДОРЖУ салган.

Вячеслав САМЫЯНЫҢ чураан плакады.

Көдээ черде

ФЕРМАГА ДУЗА

Эрткен ажыл хүннерииниң бирээзинде, дүүш соонда өрээлиске аныяк херээжен кижи кирип келгеш, амыр-менди солушкаш, «Көдээ ажыл-агый килдизинин ажылдакчыларына ужуражыр сагыштыг келдим ийин» — диди. Таныжып, чугаалажы бердивис: редакцияга келген аалчы — Каа-Хем кожуунда Кундустуг суур чагыргазының даргазының социал хандырылга айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Екатерина Тааовна Оржак болду.

Биске ол Кундустугдан албан-биле боду кээп, манаа чугаалаар дээн чүүлүн ол «Енисей» коллективтиг будурулгенин сүт-бараан фермазынга мындыг чүве болгандыр ийин... деп эгелеп чорда, та чүге-ле чүве ийик, «Фермаңа одалга системазы доңган-дыр аа» дээн элдептиг бодал мыя аразында башка кире дүшү. Оон харын, «Бодалымнын чөгенчиин» деп, иштимде бодап каан мен. Үндезин чок чүве черле түрбас боор чүве-дир ийин, хайлыг, чамдыкта ол-бо ажыл-агыйда сүт-бараан фермазынын одалга системазы доңган дижи бээр медээлеринин уржуу-ла боор он. Ынчаарга Екатерина Тааовнаның биске чугаалап келген медээзи сыр өске — харын эки талаже, чаңгыс суурда ажылдап, чурттап турар чоңунуң, оларның чедирген дузазының дугайында. Ол дээш албан-биле Кызылдаар ужурга таварышкан даргадыр.

Херектин ужуру мындыг. Сүт-бараан фермазынын девискээринде шак доң инек өдээн транспортер үндүр октап турза-турза, овааланып, дыка бедип келген. Кайы ырактан бедип көстүр апарган, белен аштаттынар хире эвес, шак доң. Мындыг байдалдың канчап тургустуна бергенин Е. Т. Оржак тайылбырлады:

— Шимчеп турган кара чаңгыс трактору үрелгеш, септелгеге туруп аар аразында, үгдүнмас кылдыр овааланы бергени ол-дур. Хол-биле октап-даа турда, күш четтирбейн барган. Ынчап чоруй рактор безин анаа белен күш четпес болу берген. Машина-трактор үрелип туруп алырга, артык кезек тывылбас. акшакөпеек чок боор мындыг-дыр бис Ол аразында бистин совхозтуң хоочуннары — Лапча Мөңдүрге, Чалан-оол Хей-мерек. Василий Салчак олар оны черле шеф күжү-биле ап, аштап-арыглаза кандыгыл деп санал киирип келгеннер. Совхоз дирекциязы, суурнуң чагырга чери оны деткээн, ынчалза-даа анаа албан киржиңер, ажылдап, дузалажып көрүнер деп кымны-даа албадаваан бис. Бир дыштаныр хүн эртенгинин 9 шак четкелек турда, ажылдаар чепсек-хереклерни тутканы улус чыглып эгелээн. Баштайгы дээрезинде 37 кижи-дир бис деп санаштылар, оон чыылдачылза, 48 чеде берген. Совхоз ажылчыннарындан ангыда, школа, ясли-сад болгаш өске-даа коллективтерниң төлээлери шефке киришкен. Трактор күжүн киирштирип тургаш, казып, соктап турбергеш, кончуг улуг ажылды кылдылар, дыка карангыга чедир ажылдадылар. Фермаңа херээ-дир, боттары-ла билзин дээш олурган болзувусса, байдал нарыыдаар турган. «Демниг сааскан тевеп түдүп чиир» деп чүве ёзулуг ол-дур.

— Шефчилерниң эки турабиле кээп, дуза катканын черле демдеглеп, ону солунга Шагаа таварыштыр чугаалап көөр-дүр дээш келгеним бо— деп, чугаазын түнненди.

Чонун мактаксаны Екатериана Тааовнанын чугаазынын аянындан-на илдеп. Кыштың соок хүну турзажок, кижилерниң омак-сергээн, сагыш-сеткилден баштак, солун чугаалар оларны улам хей-аът киирип турганын көргеш, берге байдал тургустунуп келген таварылгада, кижилернин анаа тоомча чок эвезин, демниин эскердим деп, ол немей чугаалады. Шефчилерниң кижи бүрүзүн демдеглеп, адын адаксап олурары илден. «Маңаа шүүтүзүн чаңгыстан адап шыдавас болганымда, ажыл кылган кижилернин аразындан шылгараан улус черле турар болгай, оода оларның аттарын адап каайн» дээш, ол — трактористер Ми[illegible] Петр Сорович, [illegible] Василий, Сурун [illegible] Салчак алышкыларны, Юрий Чалан-оол, Маскыр Сурун оларны адады.

Улуг ажылды будурген кижилер Кундустуг суурнуң «дайынчылары» «херек болза, дагны-даа андара тудуптар аргалыг-дыр бис» деп баштактанчып турганнар.

Вера КУУЛАР.

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА ХӨГЛЕҢЕР

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы коллективи Чөөн чүк улустарының календарын ёзугаар Чаа чылдың Шагаазын онзагайы-биле демдеглээрин бо чылын планнааш, аңаа белеткелдерни хүн бүрүде чорудуп келген.

Дагаа чылды үдээринин болгаш Ыт чылды уткуурунуң байырлалы театрның кирер эжиинин мурнунда шөлге февраль 11-де хүндүскүнүн 14 шак 50 минутада эгелээр. Аңаа амыр-менди солчуп чолугарының ёзулалы, Шагааның чалбарыглары болгаш йөрээлдери чаңгыланыр. Оон сценарийин ТР-нин алдарлыг артизи, Тываның Күрүне шанналынын лауреады Х. Ширин-оол бижээн. Хөгжүм кааскалгазын театрның музыка кезээнин эргелекчизи А. Доржу удуртур.

Театрның эжии ажыттынып, 15 шак турда, чонну уран чүүлдүн ак өргөзинче чалаар. Уткулга чаңчыл ёзугаар Шагаа ёзуу-биле болур. Хөгжүм үнү үзүктелбес, байыр чедириишкиннери улажыр. Аалчылар боттарынга таарымчалыг туруштарны сонуургалынын аайы-биле шилип алыр аргалыг. Чүге дээрге бүлүн бүрүзүнге оюн-тоглаа, мөөрей-маргылдаалар эгелээр. Тодаргайлаарга мындыг:

Бирги каттын хеп азар чев чанында булунга тевек теверинин маргыллаазы эртер. Ону артист Б. Оржак удуртур. Ийиги каттын фойезинге ийи чартык өглер тиктинер. Аңаа аштанып-чемненип, чаңчыл ёзугаар чалажыр аргалыг силер. Буфет доктаамал ажылдап турар. Өөнүг маны даштан кылган ханалыг азыгга тывызыктар, үлегер домактар, чечен сөстер, дүрген-чугаалар талазы-биле уран сөстүн мөөрейинге киришкеш, хомудал чок шанналдарны чыылган чон ап болур. Бо бөлүк мөөрейни хоочун артистер Д. Барынмаа, Р. Серен-оол, А. Ширин-оол, Л. Солун-оол организастап эрттирерлер. Режиссеру — А. Чаламба. Ол-ла фойеге кажык аларының мөөрейин артистер Ч. Монгуш, Э. Монгуш удуртуп башкарарлар. Оон ангыда, ТР-нин шыдыраа чемпиону Ч. Оюннун хөй шыдыраачылар-биле хары угда ойнаары солун болуру чугаа чок.

Режиссер Тыва Республиканың алдарлыг артизи И. Лопсаннын бөлүү 12 чылдың дириг амытаннарының хөглеп оюнуң, Дагаа чылды үдээрин, Ыт чылды уткуурун театржыткан көргүзүргө көргүзер. Бо-ла бүгү оюн-тоглаа, мөөрейлер, танцы-самның, Ак-Сал ирейниң амыр-мендилиг чолугуушкунунуң соонда силерни залче чалаар. Шагааның чараш чурук кааскалгаларын, идикхевин чурукчулр В. Шульга, Ю Минаев, Н. Юша оларның кылганы сагыжынардан үр-ле үнмес боор.

Оюн-хөг залга база уламчылаар. Ук ажылдарны режиссер А. Хомушку, аныяк композитор Д. Доржу удуртурлар. Медээ эткениниң соонда, көрүкчүлерниң кичээнгейи сценаже угланыр. Көжеге ажыттынарга, театр артистериниң Шагаага тураскааткан байырлал концерти эгелээр. Концертти театрның кол режиссеру — А. Ооржак тургускан. Концерт үезинде мөөрейлерниң тиилекчилерин шаннаар.

«Айның чаазы, Шагаа-биле!» деп концертти Дагаа, Ыт база Ак-Сал ирей эгезинден төнчүзүнге чедир башкарып эртер. Дагааның ролюнда ТР-нин алдарлыг артизи, Тываның Күрүне шаннальнын лауреады Надежда Наксыл. Ыт — ТР-нин алдарлыг артизи Анзат Куулар. Ак-Сал ирей — Республиканың алдарлыг артизи Чадамба Монгуш. Байырлал концертинден ынак артистерниң ырлаарын, театрның балет бөлүүнүн чаа танцыларын (балетмейстер Орлан Монгуш) болгаш хөгжүмнүг шиилерден сценаларны көрүп, таалалды алырынар — көк Ыт чылының баштайгы хайырлалы болур. Назы-хары элээн дөгүй берген кижилер 60—70 чылларның ырларын дыннааш, 30—40 хар чалыыткап-даа болур.

Хөгжүм-шии театрынга эртер Шагаа найырынга келген көрүкчүлер боттарының уран талантызын долузу-биле ажыдып, бодун хөйге-чонга көргүзүп, таныштырар аргалыг. Эң чараш кааскалгалыг эр, херээжен национал идик-хептин конкурузунун онзагай шанналын алыры-биле торгу тоннарынар, дордум күрларынар, оваадайларынар-даа хей-аът киргей.

Шагаа хүнүнде В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга кээп хөглеп, байырлаңар. Чалгааараар чай-даа тыплассилер. Чалап тур бис. ШАГАА-БИЛЕ!

Владимир СЕРЕН-ООЛ,
Хөгжүм-шии театрының шии чогаалдарының редактору.

БАШ УДУР БЕЛЕТКЕЭШ...

Кызыл кожуунунуң Кара-Хаак суурунуң чурттакчылары көк Ыт чылының Шагаазынга каш хонук бурунгаар белеткенип, аъш-чемни кылып, арыгланып-аштанып алганнар. Ынчангаш ында суур чагыргазы, совхозтуң дирекциязы база Культура бажыныныңарны ажылдакчылары болгаш өске-даа черлер аразында дугуржуп тургаш, Шагаа байырлалының программазын баш удур тургузуп алган.

Ол хүн Шагаа байырлалында Кара-Хаак суурга сарыг шажынның ажылдакчызы, Содунам Джамба Султим лама-башкы бүгү чурттакчыларга сүзүглел кылып, ном номчаан.

Суурнуң херээжен чону байырлалга тураскааткан тыва аъш-чем делгелгезинге дыка идепкейлиг киришкен. Ылангыя манчы-хуужуур, суттен кылган чемнер кедергей арбын болган.

Көк Ыт чылының Шагаа байырлалынга шыдыраа, буга-шыдыраа, тевек теверинге, хүрешке солун маргылдаалар эрткен. Аңаа суурнуң аныяктары хөйү-биле киришкен. Аргаандааран үүлдер конкурузунга аныяк кыстар, школаның улуг классларының өөреникчилери база киришкен.

Хой кадарар, бажың ээлээр база аңчы ыттарның конкурузун баштайгы удаа эрттирген. Ынчангаш оон киржикчилери боттарының ыттарын порошоктуг сугга чуп турган, кылайтыр дырап алгаш келгеннер. Оон тиилекчилерин база өртектиг белектер-биле шаннаан.

Ол хүн болган Шагаа байырлалынга ажыл-агыйның барык бүгү малчыларны киржип, маргылдажып, боттарынга херек бараанны, аъш-чемни садып алганнар.

Кара-Хаакка Шагаа байырлалы солун эрткен.

Бо дугайында чоокта чаа соңгуткан Кара-Хаак суур чагыргазының даргазы С. Д. Седен-оол редакцияга дыннаткан.

ЭРТЕМДЕННЕР ЧӨВҮЛЕЖИЛГЕЗИ

Тыва төөгүзүнүн I болгаш II томнарын чаазы-биле парлаарынга белеткээр редакция коллегияларының ээлчеглиг хуралы бо чылдың февраль 9-та Чазак черинин бажыңынга болуп эрткен.

Бирги томну бедеткээринин ажылчын планының дугайында төөгү эртемнериниң кандидаты М. Х. Маннай-оолдуң информациязын дыннаан. I томну 8 эгелиг, 25 автор азы 600 машинага парлаан аама саазын хемчээлдиг кылдыр белеткээри көрдүнген. Ынчаарга түс-түс эгелериниң аайы-биле ажылларның төлевилели бижиттингенин болгаш Тываның Дыл, литература болгаш төөгүнүн эртемшинчилел институдунга дужааттынган.

Ийиги томну белеткээринин ажылчын планының дугайында төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын информация кылган. 1921-1993 чылга чедир Тыва төөгүзүнүн кол айтырыгларын сес бөлүкке чырыдары көрдүнүп турар. Түс-түс эгелериниң авторлары шилиттинген. I томнуң талазы-биле түннелди, эгелер аайы-биле тайылбырны номга киирериниң чүгүлазын Ю. Л. Аранчын демдеглээн.

Хуралга Д. А. Монгуш, А. К. Канзай, Н. М. Моллеров, М. С. Байыр-оол, В. Б. Багай-оол болгаш өскелер-даа санал-оналдарын солушкан база Тыва төөгүзүн парлаарынга белеткээриниң концепциязын база методологиязын дурген ажылдап кылырының чүгүлазын айыткан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей хуралды удуртуп эрттирген болгаш түннелинде чүве чугаалааш, эртемденнерге практиктиг сүмелерин берген.

БИСТИҢ КОРР.

ЧОННУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Чогаалчы, эртемден Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсанның хөй чылдарда чыып, бижип келгени ажылдарының түннели болур «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» деп номну «Новости Тувы» парлалга бүдүрүлгези чырыкче үндүреринге белеткээн. Тыва улустуң чаңчылдарынга, сагылгаларынга, байырлалдарынга, ниитизи-биле амыдыралынга, аажы-чаңынга тураскааткан ол ном удавас ном садыгларынга көстүп келир. Ол номдан «Шагаа» деп эгени номчукчуларга бараалгаттывыс.

БЕЛЕТКЕЛ

Бистиң бурунгу өгбелеривис час, чай, күс болгаш кышты бир чылдың эргилдези қылдыр ылгай билип турар апарган үеден бээр шагаалап турар апарганы тыва тоолдардан билдинип турар. Шагаа дээрге эрги чылды аъткарып үдээри болгаш үнүп келген чаа чылды байырлап үткууру-дур. Тываларлар Шагааны он ийи чылдың эргилдезин барымдаалап эрттирер турган. Оларның эрешгей чыскаалы бо: 1. Күске чыл. 2. Инек чыл. 3. Пар чыл. 4. Кодан чыл. 5. Улу чыл. 6. Чылан чыл. 7. Аът чыл. 8. Хой чыл. 9. Сарбашкын чыл. 10. Дагаа чыл. 11. Ыт чыл. 12. Хаван чыл. Эрги саннын чыл санаашкынына кирип турар дириг амытаннардан Тыва чуртунда бар бооп турар күске, инек, кодан, чылан, аът, хой, дагаа, ыт, хаван олар тос үзүн амытаннар, ынчаарга бистиң чуртувуста чок амытаннар пар, улу, сарбашкын олар үш болур.

Шагаага белеткел тарааны ажаап алган соон дарый эгелээр. Тожу, Төре-Хөл болгаш тайга чурттуг кижилер Шагаа хүнүнде уруг-дарыгга болгаш улуг улуска чиртир аъшчемин тус черниң аяны-биле белеткээр.

Тожу чурттуг ядыы кижи тоң дора дээрде бир барба балык далганын белеткеп, бир хап бести кадырып алыр. Шагаа хүнүнде кедер идиктерни база белеткээр. «Кижинин идии чылыг болза, өл-шыкка алыспас» деп, ивижилер чугаалажыр.

Тараалаң черниң кижилери Шагаа хүнүнде кадык қылыр бир барба чинге-тарааны тускай уургайга хөөп алыр, ону эрги чыл төнүп турда, уштур. Ак-тарааны бастырган, бир барбаны дээрбеге тырттырып алыр, ону боова, боорзак, маншы, хуужуур қылырынга ажыглаар. Бир барба арыг арбайны тускай барбага шыгжаар, ону үгле Шагаа чоокшулап орда, чес пашка хоорар, арыглап соктаар, хоюдур дээрбелээш, хаптарга уруп шыгжаар.

Мал-маганныг болгаш шынаа черниң азы чер ортузунун кижилери байырлал хүнүнде чонга дүлүп бээр дээш ынчан дөгерер иртти, сергени болгаш харын-даа шарыны баш удур ангылай шилип алыр. Оларны башқы соокта, дөгергеш азы соккулаш, хамык эдин бүрүну-биле хырбачалаар, үүжелээр. Чылгылыг болгаш шыырак бай кижилер Шагаа хүнүнде чонга салыр дээш, бир сувай бени чишке үндүрер турган. Бе казызыбиле чочактаан чинге-тарааны баалыныг тавактарга долдурдолдур ургаш, шагаалап келгеннерге салыр.

Кырган-аванын чодураалыг чөкпээ деп чүве бар. Қандыг-даа төрел аймактың бир улуг кижизи болур кырган-ава турар. Шагаа хүнүнде он үш харга чедир уруг-дарыгга бөгүн чодураалыг чөкпекти күскээр чайын белеткеп алыр. Ол базы ужурлуг. Чайын кырган-ава бичии чаштарны айбылаар, чодураа чыгдырар, ону хүнге қадыргаш, согаашка чуура соктапкаш, оон ам чодураалыг чөкпек қылыр. Кырган-ава бичии чаштарны кат чыырынга чаңчыктырар, Шагаа хүнүнде чодураалыг чөкпекти хайырлап турары ол.

Шагаа хүнүн азы эрги чылдың сөөлгү хүнүн база чаа чылдың баштайғы хүнүн чурагачыдан айтырып, оон ынай қандыг чыл үнерин тодарадып, қымның чылы киреринби билип алыр. Эрги ёзуда бир айны үжеп хонуктуг деп санаар турган, бир чамдыкта саны каржы бээр таварылга база тургулаар, ону чүгле чурагачы ылавылаар.

Бүдүү хүн, ол болза аъттанып бар чыдар эрги чылдың эң

ЫДЫНГА ЧҮДҮРГЕН

Дагаа — алыс бүдүжүнден ажылгыр амытан. Ол куш даң бажындан-на кускуннап, оран-делегейни оттуруп, араалбатыны амыдырал, ажылишче кыйыра бээр. Бок-сакты чазарлап, бодунга ажыктыг болгу дег чаңгыс борбак арбайны безин кызымаккайыбиле тып, хырнын дуптээр күш. Дагааны чалгынныг-ла дээш, куштар оранынче кулуксуду ырадыры кижи сеткилинге дыка-ла эпчок. Шыныбиле алырга, дагаа — кижилернің хой, өшку ышкаш малы ышкажыл...

Арат Арбай-оолдуң амыдыралынга Дагаа чылы тайбын-чаагай болгаш тавы-биле эртип бар чораан. Бүгү чүве бүдүп, дагаа куштуң ыдык кызыл чиңзелери, алдынналчак чалаалары болгаш чалтыннары Арбай-оолдуң күзелсеткилин, күш-ажылын үгулеп турган. Ол үргүлчү-ле «бо чылын боданмас болза хоржок» деп иштинде сымыраныр, «өршээ хайыракан, өршээлдигле болзун» дитилеп, чалбаргылаар чаңчылдыг. Ында база ужур-ла бар.

Эрткен чазын хой кыргыыр төпке Арбай-оол хам уктуг кара херээжен-биле сөс каржыпкан. Дулгуяк кара күруяк ынчан мындыг сөстер сөглээн: «Дагаа чылында таваңгаалаң-кайгап, таакпының аккөк ыжын дүргектелдирип, бодавасты бодап олургулаан. Көстүк дээр көк ыды чаагын чылгаптарга, ол ооң бажын чылбайты суйбатылаан. Ынчалдыр олар иелээн Ыт чылының Шагаазын уткааннар.

Шагаа — чүгле оюн-тоглаа, янзы-бүрү мөөрейлиг маргылдаалар эвес, а садыг-саймаанын база хөлзээзини дээрзин Арбай-оол бо удаада билген. Совхоз рыногунга садыг кылып турган чорумал кижилерден ол ийи шоодай чиңге-тараа садып алгаш, чадаг-шанаанга сөөртүп чоруп . орда, хоочун дарган Комбу ужуражып келген. Дарган тараалыг шоодайларже айытпышаан айтырган:

— Бо чүн чүвел, оол?

— Тараа-дыр ийин, дарган. Чиңге-тараа садып алдым.

— Кончуг эки кылдыр хоорган, уу шаап-ла эгелээр болган кижи-дир сен. Оода ак хевээң арттырар сен көрем— деп, дарган баштактанган.

— Чазын тарыыр чоор бе деп бодааш, садып алдым. Кайнын, канчап хензиг шөлчүгеш тып алырыл, че?— деп, Арбай-оол арыг сеткилин илереткен.

Дарган Комбунуң бодалы талыйтыр ырай берген ышкаш, боданып туруп-туруп, кончуг аяар сүмелээн:

— Араттарның шаанда арбай, тараа тарып чораан чери — Сарыг-Кыйыг болгай. Ол ам уттундурган, ээнзирээн булун. Эрги буга база бар. Ооң дөзүн аштапса суг дораан бадар. Кежиг үстүнде кезек теректер булуңунда шенекчигеш аан, алыс адын Сарыг-Кыйыг дээр чер.

— Ийе-ийе, билир мен. Шаанда аңаа тараа бастырган шарылар мунуп шаг болдум. Чөптүг сүме-ле-дир, дарган. Демнежир-ле болган-дыр бис — деп, Арбай-оол шиитпирлиг сөглээш: — Андазынна херек-тир — дээш, Комбу дарганче кезе көрген.

— Андазын ажырбас. Сери адааанда эрги андазын бар, септеп алыр бис — дээш, дарган сергек көргүлээн.

Көстүкпен база өөрээн-даа чүве ышкаш, ээзинге эргеленип, огланмышаан, ооң курлаанче холдары-биле халбактангылаан.

Ытты көргеш, Комбу дарган чугааны улам сорук киргген:

— Ыт чылы — тараалаң, ытка безин тараа чүдүрер чүве дижик, Арбай. Барып-барып Шагаа хүнүнде тараа үрезини садып алыр, байыыр кижи-ле-дир сен.

— Чорук-херек чогуур болза, эки-ле-дир ийин але. Демнежир дээнивисти черле утпайн көрем.

— Ажырбас, Арбай. Акың чаңгыс сөстүг деп бил. Черле шенеп көөр-дүр дээш, ак-арбай үрезини база тыптынып алдым. Эш тывылганы — эки болду. Олутта — олча чок. Даартадан эгелеп хөделип эгелээли.

Комбу дарган, Арбай-оол база Көстүкпен үжелээн чадаг-шанакта тараазын сөөртпүшаан, аразында арга-сүмезин чугаалажып чорупканнар.

Хүн бүрү үүле-херек бүдүп турган. Андазын, илиир септеттинген. Арбай-оол бир-ле хүн кажаазының иштинде сарыг өдекти шанактап алгаш, хемниң буга дөзүнче чарылган үнүн кежилдир дөш кырынга төп каан. Ак хар-биле шугланган Сарыг-Кыйыг ыржым-шөлээн чыткан. Арбай-оол аажок үр олче көрүп, хөйну бодаан-даа.

Час. Дош ам-даа эривээн бол, ооң кырында төктүнген өдек ону оя чип кире берген болгаш баштайгы сарыг суг эрги буганың үнүн куду чара шаап бада берген. Сарыг-Кыйыгның бугазының сүүшак ынчдар кандыг-даа артык күш чокка эрги орнуң ээлепкен.

Демнешкен алышкыларны ажыг дери часты, чайны өттүр Сарыг-Кыйыгга саалады төгүлген-даа. Ооң долуу кылдыр чаагай үнген чиңге-тараа, ак-арбай Сарыг-Кыйыгга салтын-сырын зэйы-биле чалгый берген. Көк-хевек үезинде, арат ажыл-агыйлыг алышкылар хөг бодап, Көстүкпенни кыйгырып алгаш, аңаа тараазын чүдүрүп-даа турганнар.

«Ыт чылы — ынаныштын, ынакшылдын, ыдык чүүлдүн чылы-дыр!» — деп ынчан олар өрү тейлеп, йөрээп, кыйыг сынмас кылдыр кыйгы салганнар.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

Чечен чугаа

ЧАЙНВОРД

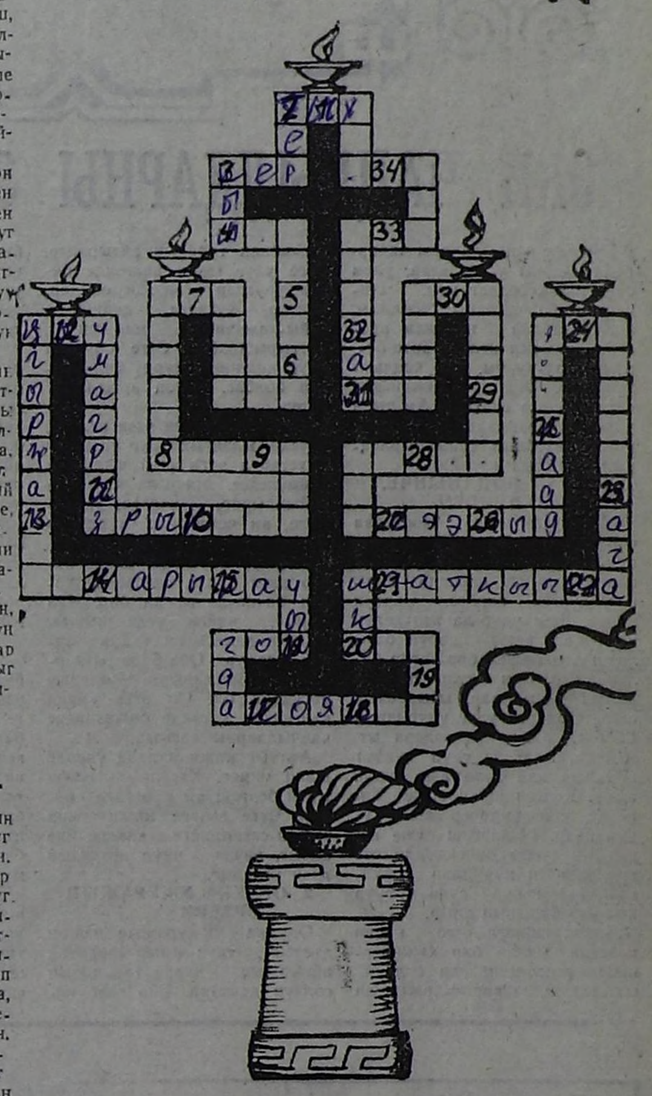

1. Тыва чыл санаашкынының бир чылы. 2. Калбак бүрүлүг ыяш. 3. Чылдың бир үези. 4. Мезолит үезинден бээр ажыглаттынып келген чүглүг. ок. 5. Хөй-нинти каттыжышкыны, организация. 6. Дургсынның бажында сөөк. 7. «Кызын, чайын ужа чыттаар» деп тывызыкка харыы. 8. Буга, сумун. 9. Кажааның бир хевири. 10. Оо салыр амытан. 11. Чылгычы кижиниң эдилели. 12. Чүк эзери. 13. Аттышындалаар баг, дужактың бир хевири. 14. Тываның мурнуу-чөөң кожуунарда суур. 15. Шыырак мөгеге тыпсыр хүндүлүг ат. 16. Челээштин бир өңу. 17. Тывага Хайдып Үгер-даа таап болган соонда ооң оглу Буян-Бадырыгга тывыскан ат-дужаал. 18. Өске улус мурнунга бодунуң аажычаңын көргүскен харыысалгалыг чорук. 19. В. Серен-ооллдуң сөзүнге ыр. 20. Садыглаашкын үезинде өртек демдээ болур үнелиг саазын. 2. Чаш уруг кавайының кезээ. 22. Тыва национал байырлал. 23. Дыт будуу хээр хээкчи амытанчыгаш. 24. Үнүштерниң, дириг амытаннарның, кижилернің өзүп-сайзыраарының үеча-дазы. 25. Тыва национал байырлал. 26. Дагның хүн талазы. 27. Хирилээлер бөлүүнден узун чиңге күдуруктуг күшкаш. 28. Сыыргак биле чода аразында сөөк. 29. Дириг амытаннарның бир органы. 30. Аксындан октаар боонуң быстан кедирер черн. 31. Чырыткы, ден. 32. Чадырның бир хевири. 33. Алгы, хөм ыштаар чер. 34. Дүктүг хөм тазарты чүлүүр херексел.

Чайнвордту Ондар ДАРЫМА тургускан.

ЭВИЛЕҢ ЧАҢНЫҢ НЕДЕЛЯЗЫ

◆Баштак◆

Бокта бо ыйнаан! Та кандыг кончуг сагынгыр баш тыпкан чүве, Шагаа бүдүүзүнде Кызыл хоорайга чар-ла эвес чар тараан, барып-барып «Эвилең чаңның неделязын» чарлаан. Қызылчылар-даа кыймыңайнып-ла үнгеннер: «Шындыр, чөп-түр! Чырык өртемчейге мынча чурттап келгеш, чыруткылыг чүү кылыпкан бис?! «Азияның төвү, Азияның чүрээ, хинн! Алдараттыг Энесайның эге бажы, аккан дөзү, ыдык черн!» «сугсуг дигилээр болза, кызылчылар шынап-даа бол, кымдан-чүдең дудаан, кымдан-чүден дорайтааныл?!»—диштен соонда, кылынмазын кынныр, сагынмазын сактып, каш шагда чаңнаваан чараш чаңын ам чаңнап, этиир шагда көргүспээн эвилең чаңын ам кээп көргүзүп эгелээннер.

«Сөглээн сөс, керткен ыяш», кызылчылар шынап-даа кызыпканнар. Қаяа-даа чораанда хүндүткелдің чылгчымчак хүлүмзүрүү, кымгадаа ужурашканда — топтуг-бөдүүн аажы-чаң, амырменди, чазык-чаагай арыншырай. Шыны херек, кызылчылар, шынап-ла, патриотчу чон бооп-тур. Одессчилерни кончуг дижир, олар безин ында-ла каар. Бадыткалы чүл дээр болза, ынак хоорайынга Кызыл деп ат тывыспаан шаанда кызылчыларның хыы ханмаанын төөгү билир. Алыс черле хувискаалчы хөөннүг болгаш ынчалдылар ыйнаан, кызылчылар ам ынак хоорайын каракка көзүлдүр-ле чаартып, эде-хере тыртып, дерипшимеп туруп, «Азияның төвү» деп атка төлептиг кылдыр хуулдуруп-даа ап-тырлар эвеспе. Чүү дээр боор, ол бүгүнү көрген, ырак-чооктан келген чон: «Кызылчылар кажан ургин шак мынчаар тоол-домакта чүве дег өскерли хона бергеннери ол?» дижип, кайгап-харап-даа тургулаарлар. А кызылчылар оларга: «Хамык ужур эвилең-ээлдек болурунда! Эргинде эдилеп чораанынар өрбеннiг аажыдан чарлынар. Чаа Чылда чаа ёзу-биле чурттанар, бистерден, кызылчылардан үлегер-чижектен алынар! — деп, аяннныг-топтуг аажы-чаның көргүзүп, харылай шаап бээрлер. Оон-на харын дивээн силер дээн ышкаш, автобуска, аалчылар бажыңынга, паркка, магазинге-даа кире бээринге, ана магалыг, аныяк оолдар, кыстар туп-тура халчыр: «Боже эртиңер, акый. Бээр саадаптынар, угбай» дишкен соонда, оочурунче-даа киирип, олудундаа чайлай шаап бээрлер. Оларда ам улус чаржындырып, кайы хамаанчок чаңнаар чүве-даа чок, ана амыр болган. Оларны ам улуг үлүс: «Эрхейлер, назы назыда-ла ыйнаан, кымны-чүү бодал чокка өттүнүп чорааш чоорул, адаиең чагыы чок бе, арат чонуң чараш чаңчылы чок бе. Өттүнчек чорук өөдежок, өртче-даа шурадып болур. «Кас эдерген кааргаан будун доңуруп алган дижир болгай, ону утпас херек» — дижип, улам синир, улам хандыр чагыпсургап тургулаарлар. Ол-ла ынчаар кызылчылар сеткилсагышты тааладып турар сергек хөөннүг сөстерни кудумчулар, албан черлери хамаанчок, автобустарга безин бижип алганнар: «Билет чок чорааны дээш ынча руб. чедир штраф» деп каан кыжаныг орнунга «Хүлүмзүрүүң утпа, хүндүткелің даштыгаа кагба, өңнүк» деп орус, тыва ийи дылда бижип каан. Оон-на ужун чүве ыйнаан, иткилежир, сынмарлажыр ужур-даа таварышса, буруузун миннип, эвилең сөс сөглеп каарын кымдаа утпас. А кажан сесерликче базып кириптериңге, ында тоолда дег каас үгек бажынчыгашта аныяк кыстар: «хойнунга кара даш шыгжава, холунга ок-бижек тутпа!» деп, чаагай күзээшкиннiг сөстер бижээн блокноттарны сенче сунгаш: «Бисте ындыг. Бо блокнотка эң эки бодалдар, күзээшкиннерни бижээш, дедир үнүп ора эгидер силер, акый» деп чагааш, чазык-чаагай хүлүмзүрүп каар.

А паркта, шынап-ла, магалыг, чок-ла чүве чок. Бир черге баарынга: «Япон хүндүткелдің 99 хевири», өске черге киреринге, «Кылдат хүлүмзүргүнүң 66 янзызы» деп лекцияларны номчувушаан, херек кырында көргүзүп, чыылганнарны шак ынчаар кылырынга өөредип турар. Ол дээрге «Хүлүмзүрүг» болгаш «Каткы бажы каткан эвес» деп клубтарның ажылдап турары ол чүве-дир. А кызылчылар аңаа безин соксаваннар. «Каткы», «Хүлумзүргден» аңгыда «Кагжыг» деп клуб база тыптып келген. Ол дээрге чеченмергеннерниң, чогаалчыларның, артистер, журналистерниң чыглыр чери чүве-дир. Оларны дыңнаан кижи Ортаакы Азияның акыннарының сөс кагжып, хөглүг маргыжар ыры, шулук байырлалынга киришкен дег апаар. Аасыр-сөскүр чеченнерни дыңнаксаан кижи хостуг шагында ынаар маңнаксаар.

База бир элдептиг чүве — эвилең-ээлдек чорук үүгле аажы-чаңга эргилдени кылган эвес, а харын ажыл-хереткин бүдүрүкчүлүүнге, ачы-дуза чедирилгезинге мырынай кайгамчык салдарлыг болган. дивеспе. Кижи бүрүзү-ле ажылче эртежик барыксаар, ынчанмайн канчаар, ажыл шагында кымның-даа аксындан эрбеннiг сөс дыңнавас болгай сен. Кижи бүрүзү-ле ажыл сөөлүнде артып калыксаар, ынчанмас арга чок, үүге дээрге кылган ажылың түнелинге бодун соңуургалдыг болгай сен — албадал-биле эвес, арын-нүүр-биле кылган аан. А кажан бажыннарже бараан чедирилгези эгелээрде, херээжен чон мырыынай амыраан — күжүрлериң эгиннери безин чиигеш дээн ышкаш болган. Оон-биле кады чүү дээр силер!.. Оочур манаар чорук кызырылза-кызырылза, чоорту барып шуут читкен. Эге дээрезинде кызылчылар элдепсине бергеннер, а кадайлар мырынай аймаарап, харын-даа чалгааракcап эгелээннер.

— Орта чоор бе, эш-өөр, оочурувус канчап барган?

— Харын аан! Ол чокта чиктиин көрем, чалгааранчыгдаа ышкаш.

— Ийет-ийет, бажын-балгатка чеже олурарыл, оочур чокта окта болбаан!

Магалыың көргер! Қызылчылар кезек өйде, шынап-ла, дываажаң оранында дег болу бергеннер. Оларга ам үүү-даа чүве четчир: элбек чем-даа, эвилең чаң-даа. Оларның ам сестир, коргар чүвези-даа чок: каяачүге-даа баарга, амыр-шөлээн, маажым-дыштыг, үүге дээрге оларны кым, үүү-даа эвес, а арыг сеткилдің, арынүүрнүң хоойлузу камгалап чоруур.

А бүгү чүве эвилең чаңның неделязындан эгелээн болдур эвеспе!

Чүлдүм ЧАП.

ҮЕНИН ӨННЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

Эскериглер

ХАВА—БУРГАН ЫДЫ

Безерек хава ыттарны тыва улус шаг-шаандан тура өөнге ижиктирип, азырап чораан. Ону харын анаа бир эки аян бодап азыраар эвес, а өг камгалакчызы, уруг-дарыгга хай чагдатпас «бурган ыды» дижир. Ынчангаш ооң өгге чылдар чери безин хүндүткелдиг: — чай боорга, орун хозу — серинн чер, кыжын болза, орун кыры — чылыг, чымчак чер. Хаваны чемгеррде безин коданчы улуг ыткылаштыр тарааның кара челбии ажыг дүгү азы паш чүүндузу ийикпе, баш сөөгү дээн ышкаш чүү-хөө-биле эвес, а сөөк болза, чымчаан каап бээр, быдааның артыын, сүт быштааның сүүн кудуп бээр.

Ол кичээнгейниң ужуру бооп чадавас, хава ыт ынчангаш ээлериңге кайгамчык бердинген, оларны камгалаанда суг өлүр-баарын билбес, кызыл тыны-биле тутчур чүве-дир. Шынап-ла ындыг, ол өдекке келген адыг, бөрүже-даа шурай бээринден чалданмас дээр. А казыра дег улуг ыттар ооң-биле сегиржип алырындан сестир, чүге дээрге хава ыт улуг ыттың тас быгындан алган. соонда, салдынар ужур чок, чара соп каар чүве-дир.

Бир мындыг таварылга болган дээр. Чазыйлаан адыг дүне када бир аал өдээнге кирип келген. Ынчан аалдың ийи улуг ыды адыгны кезек түткулап чоруй, ол бир хөректенгеш дажыыр орта, кодан дашкаар дезе бергеннер. Ынчан өгүңү ээзи боозун алгаш, үне халыырда, хавазы кады-ла шартыладып үнген. Адыг ынчан бөлдүнчү берген инектерге четкелек чорда, сыр соондан боолааш, карангыда бакка адып алган. Балыгланган араатан амдыы эр ок солун чыдар аразында, бола хөме келген. А демги эриң коргуп-Девидээр дээш, боозун ам-даа октап чадашкан... Ынчалза-даа хамык чүве карак чивеш аразында болган. Адыг эрни чуура часкаарынын кыры келгеш, хенертен олура дүшкен дээр-ле болгай. Ол дээрге демги дидим хава хайыраканның хыл балдырындан барып сегирип аарда, та аарзынганы, та меңнээни ол — кончуг улуг даг-иргек киргирт кынып, хая башкарлы бээр орта, амдыы эр ону ам-на даялап каан. Эрес-дидим хензиг хаважык ээзиниң тынын ынчаар камгалап каан.

Хаваның сергээ шынап кайгамчык, ол дүнеки даашты өг даштында өдек кадарган коданчы ыттан мурнай дыңнаар. Чүге ындыгыл дээрге кышкы соокта суг болза, улуг ыт дүрлүп алгаш удуур, дүмчүүн кудурук адааанче сүккаш, кулактарын база шып аар. А хава колдуунда хөлестей чыдып удуур, ынчангаш бир кулаа черде чыдар — хензиг-даа даааш эндевес ужуру ол. А кажан ол дүрлүп-даа алгаш удаанда, база-ла ындыг — бир кулаан черден ыратпас, ынчангаш дыыжы. Хаваны эрги, «шартылаан, анчыг» дижирлер бар. Ол шуут ындыг база эвес. Куруг ээрги чорук кыс хаваларга азы амгы үениң уксаа-породазы холужүп калган, безеректерге онаажып турар. А езулуг эр хава ээлериниң дыжын камнаар. Ол дүнеки даашты кончуг эки ылгап билир болгаш кевинхерекчок чүведен улус оттурбас, хей черге шимээргевес, а өдекке кирген оорну черле эндевес. Даааш сезинчиг хире болза, хава баштай ыыткыр, кыжанытлыг ырланып эгелээр, ол дээрге даштын чыткан коданчы ытка азы удаан ээлериниге медээ бээри ол.

Хаваны аза-бук, четкердиирен-биле акташкан, ындыг чүвелерни өг-оранга, уругдарыгга белен-селен чагдатпас чүве дээр. Шаанда улус ынчангаш хава ыт азыраксаар, хондур-хүнзедир чорук кылып, ээн каар ужур тавы-рышса, эргин бажы ынаага ээренин аскаш, эжик аксынга хавазын чымчактап чыттырып каар. Ийи дакпыр ындыг «шооча» турда, өгже кым, үүдаа чагдавас, оор-даа семевес, хай-бачыт-даа дыынмас чүведир. Тывалар шаг-шаандан ээн өг кавырактанып, ёражок чүве кылбас чорааннар. Ынчалза-даа тыва, таңгыт шоочабиле чүгле аптара, шургуулдазын бектей тыртып каар дээрден башка, тываларның өөн шоочалавас чораан бир ужуру чогум-на ол эргин кырында ээренде, хава ытта турган бооп база магат. А аза-четкерлериң хава ыттан сестир чылдагааны — «ээрен-манчак эштиг» дээш ындыг чүве дээр.

Тыва кижиниң бойдустан эге баштай ээлдирип, бодунга эш кылдыр ижиктирип алган амытаны ыт болган. Оон ужун ыт тыва улустуң тос чүзүн малының бирээзиниге киир санаттырган деп, шала чигзинчиг-даа бол, ужурлуг бооп болгу дег чугаа база бар.

Чап ЧҮЛДҮМ.

Аас чогаал чыыкчызы, чогаалчы.

«БАШТАЙ ҮСТҮНГЕ»...

Сөөлгү үеде «Распутин» деп алмаз дег арыг водка шилиниң баштай үстүнге, оон соонда дүвүнге көстүр мен деп орар, кирбей кара салдыг, мөге-шыырак эрни телевизордан бо-ла көөр апарган бис. Арагалаар кижилер ол каас, чараш шилдиг, чок дээн арыг водканы көргеш, чазыйы хайнып орар болдур ийин.

Чоокта чаа чүнар-бажыңга чүнүп турган бөлүк эрлер хөөрежи берди ийин он.

— «Баштай үстүнге, оон соонда адаанга» деп чарлап турар водканы чоогладың бе, эш? — деп, бирээзи айтырды.

— Чооглавас боор бе! Дүүн бистин сүүрда коммерсантыларның хуу садыынга ол водка келген. Өртээ улуг-даа болза, садып алгаш, бажыңымга эккелгеш, баштай үстүн чажып, иштим де. Эзиртири-даа кедергей-ле чорду. Сөөлзүредир билбестээш, шилдің дүвүнге кээп дүшкен болдум. Чүдеп, бажым аарааш, өл частым. Телевизорга хөй-ле чарлал-реклама кылгаш, янзы-бүрү улуг өртектиг арагалар, шоколадтар көргүзер-дир. Төп телевидениеиң хөй-ле бүжүрганчыг чарлал-рекламаларындан хөөнүм калды, карарды.

— Ол чүү дээриң ол, эш. Мээң кадайымның кадыы багай. Бичии-ле ажынар болза, хан базыышкыны улгадыр кижи. Дүүн кежээ бо төнмесбатпас хөй сериялыг «Санта-Барбара» деп кинону көрүп ораш, кино болуп турда, үзе киргеш, ол-ла арага-дары, амдан-сүүзүннүг чигир-шоколадтар көргүзе бээрге, хан базыышкыны көдүрүлгеш, моорап калган. Дүрген дуза чедирер эмчи чалап алгаш, эмнелгеде барып чыттырып кагдыыс.

— Аа, богда, «Аргументы и факты» деп солунда бир психиатр эмчи ол дугайында кончуг-ла шын бижээн чорду ийин.

Эжишкилериңш ол чугаазын дыңнаааш, чөпсүнүп, сөөлгү үеде, шынап-ла, телевизорга угаан сээденнеп болгу дег, кинолар, реклама-чарлалдар көөрүнден безин пат бүжүрганып, шугулдаар апарганымны бодап ордум.

Ондар БОРАШ.
Суг-Аксы суур.

Ойнай-сылдай

АШАК-ТУРАЗЫ, КАДАЙ-ТУРАЗЫ

Тоолчургу чугаа

Бистиң Хайыраканда инвалид кырганнарның интернат-бажыңынга үстүкү черлериниң дарга-бошкаларындан эгелээш артистер; чогаалчылар; хөгжүмчүлер, хөөмейжилер, ыраажылар дээш, кымнарны келбес дээр боор.

Мында чурттап турар бистерге, чалгааранчыг эвес; хөглүг, солун болгулаар-дыр.

Чоокта чаа республиканың база бир сураглыг тоолчуларының бирээзи Арыг-Үзүү чурттуг Шойдак-оол Хапылакович Ховалыг биске аалдап келген. Ол маңаа үш тоолун ыдып берген чүве. Оларны «Шын» солунга бижидерин меңээ дааскан тоолчу болгай. Оон бирээзин номчукчуларга бараалгаттым:

«Эртегинiң эртезинде, бурунгунуң мурнунда эңге-даңга турар шагда чүвен иргин. Шивээлиг, Туралыг, Хуулей, Торгалыг тайгаларының бир-ле өзен-өзимнериниң бирээзинге бо чүүл бооп турган.

Кожа баткан ийи өзеннiң бир адырынга аксынга өй эвээш-биче мал-маганныг, эттиг-септиг ашак чурттап чораан. Бир-ле катап чаңгыс ашак олуруп-олуруп: «Кара чааскаан чүү-ле мынчап чоруур мен ону. Қадайланып; бир сайгарлып көрбээже черле болур деп бе. Бо чоокта менээ тааржыр, сеткилимге кирер буянныг кижи чүү бар ирги» — дээш, ур-ле эргилдир бодангылаан. Канчаар-даа бодап кээрге, чанында кырлаң ажылдыр баткан өзенде бодундан шала аныяк, чарашсымаар-даа кадай кыс апарган кижи сагышка кирер. Черле канчаар боор, барып чалбарып көрейн адырам дээш таваар чылбыртып чеде берип-тир оо. Ашак кадай-биле мендилежип чеде бээрге, оозу кончуг эвилең-ээлдек хүлээп ап, аъшчемин хайындырып, арагаларызын тип берип-тир эвеспе. Ашак ол орта өөрээш, араганы-даа чаа-ла пактап ап-тыр ийин мон.

Эртенинде оттуп келгеш боданып чыдарга, өгде кара чааскаан болган. Қадай-даа мал-маганын кадарып чоруй барган бооп-тур. Ашак халактилээн төп, хайлыг-ла чүве болган-дыр, канчаар-чоор кижи боор мен, кадай келбээнде дүрген-не чоруп көрейн деп боданмышаан, өөнге маңнап келген. Ол-ла хевээр ынаар ис базар хамаанчок, оон бараанын көөрүнден човаар апарган. Ынчаар-ла ашак чааскаан чурттап-ла турган.

Бир-ле катап ашак ыяш киирип аар дээш үнүп кээрге, кадайның барааны кырлаң кырынга көстүп келгеш, кезек кылаштап тура дедир ынай ажытталып чоруй барган. Оон соонда ашак кезек боданып орган. «Уваа, элдеп чүве-ледир; бо кадай менче туралап турар кадай боор бе» — деп бодап, ол дүне шуут уйгудыш чок хонган. Эртенинде олуруп чадап дааш, кадайже базыплаткан. Ашак кырланче ажып бар чыда өгнүң бараанын көрүп кааш, тура дүшкен. Та чүү бодап каапкан ашак чүве ийик, дедирле бүруладып чанып келген. Ынчаар-ла, үе эргин-ле турган чүвен иргин.

Бир-ле катап ашак өөнге дүште-даа чок паштанып олурарга, хеп-хенертен кадай бо кирип кээп-тир. Шуут кайгап-ла калган. Орта өөрээш ашактың чолдак кудуруу черге дегбес маннап турган. Ашак-даа чаглыг эъдин дүлүп, арага-хойтпаан-даа хайындырган. Арагазын кадайга сунарга, ол ора, «Ох, ох! Арага бажы даадым!»деп белиннеп, дашканы ийи холдап апкан.

Олар ийи-үш дугурааанны апкан соонда, чугаа-соот-даа шуудап эгелеп турар апарган. Ашак чүү боор ажыл-агыйып, арбын чонун, арга-эзимни, аңын-меңин, ал-бодун хөлчокка-ла хөөреп олуруп-олуруп, адак соонда ашак-кадай болурун саналдап, оң талакы холун кадайдыва сунган чүвен иргин аан.

Кадай ора:

— Ох, ох, даадым! Ашаам бажы даадым!—дээш, меннээн аайы-биле холун сунуп орган чүвен-даа иргин ийин.

Ынчап хөглеп-хөөрежип орларда орай кежээ дүжүп келген бооп-тур эвеспе.

Кадай ора:

— Орайтай берип-тир. Мендаа чаныптайн — диген.

Ашак ора:

— Ол чүү дээриң ол, карангыда канчап чааскаан чоруур чүвел. Сени чедирип каар кижи мен, кады чоруул, кадай—диген.

Кадай ора:

— Ашак кижи бодун ожаап көр —дээш кадай үнүптерге, ашак ооң холундан чедип алгаш базыпкан.

Олар ийи ол-ла хевээр ол черге оюн-оя, чигин чиге омак-хөглүг чурттай бергеннер. Ол-ла хевээр ол ийи өзеннiң бирээзин Ашак-Туразы, өскезин Кадай-Туразы дээр апарган чүве-дир оо.

Дыннап бижээн Донгак ДЫРТЫК.
Улуг-Хем кожуун.

Бурунгу сагылгалар

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ЭДЕРЕР

Бурунгу чаңчылдарны чидирбейн оларны уламчылап, улам байыдар күзелдиг мен. Ынчангаш бо чагааны бижидим.

Кандыг-даа нацияда ада-өгбе дамчып келген эрте-бурунгу ёзу-чурум, эки чаңчылдар бар. Олар кажан-даа читпес болза эки-дир. Ам тыва улустуң шаандакы чаңчылдарының дугайын тайылбырлаарын кызыдып көрейн.

1. ААЛ КОДАНЫНЧЕ, ӨГЖЕ КИРЕРИ

Ырак-узак-даа, чоок-даа черлерден үнген аттыг кижи ийи-чаңгыс-даа, хөй-даа өглүг аал коданынче кирерде шаппас, дүрген кирбес. Чортуп кирер. Баш удур-ла аът-хөлүн кааа баглаарын көрүп баглааш азы кажаа бар-чогун билип алыр. Оон ыттарның байдалын — ызырар, ызырбазын ожаар, оларга улуг удурланып болбас. А өгнүң ээлери ыт ээрерге, ыяап-ла үнүп кээп ыттарын хай дээр азы тулуп алыр. Келген кижи өгже кирерде, дааш үндүрер азы чөдүрүп каар. Ынчангаш өгже кирер мурнунда оорразында оттук, бижээн курундан ужулгаш, тонун куду сула чоруур кылдыр бадырып алыр.

Чорук кижизи өгге кирип келгеш, ында бар кижилер-биле амыр-мендизин солчуп, ыт-куштан, аарыг-аржыктан сол-менди турарын айтыржыр. Өгге улуг кижи келгенде бичии уруглар элээди оолдар, кыстар чутаага киришпес, кайы-хамаанчок маннашпас, каттырышпас. Өгге олурган улуг кижиниң мурну-биле эртип болбас. Ооң арты-биле эртер.

Өгнүң херээжен ээзи келген, улуска, ылаңгыя улуг назылыг улустарга эрги шай чылыдып хүндүлевес. Ыяап-ла чаа шай хайындырар, далган, тараа-биле, ак чеми-биле хүндүлеп чемгерер.

Аал-оранче чадаг кижи керер дээн болза, аттыг кижиден бичии-ле ылгал бар. Чүл дээрге, чайгы үеде шывык, кыжын даянгыыш тудуп алган чоруур. Ооң-биле ыттардан камгаланыры, оларны үргүдери ол. Ол өгге кирип келгенде үстүнде бижээнивис чаңчылдарны сагыыр.

Аттыг кижи аалдан үнерде шаап үнмес. Харын элээн ырай бергеш ам дүргедеп болур. Чүге дээрге кижилерниң сагыш-сеткилинге кандыг-бир анчыг, эпчок үүл артпазын дээн уткалыг.

2. ОРУККА УЖУРАЖЫП ЭРТЕРИ

Оруккa ужуражып келген аттыг улус амыр-мендизин айтыржып, данза таакпызын солчуп доктаар. Бир эвес кайызы-даа арай ырак-узактан үнген улгады берген назылыг улус болза, орук-чирик кыдыынче үне бергеш, аът-хөлүнден дүшкеш, дискектенип олургулап алгаш, оран-чуртунуң тараа-быдаазының байдалын, мал-маганының деңгилдезин, сүт-саанын, оът-сигенниң кайы хире үнгенин болгаш оон-даа өске үүлдер дугайын айтыржып, чугаалажыр чурумнуг чораан. Аттанып чарлып тургаш, боттарынга орук-суур эки чоруурун күзежир. Ынчан база-ла дораан-на шаап халдыры күзенчиг эвес. Ол дээрге турамык, адыргак чорук болур деп санаар турган.

3. ААЛЧЫЛАР

Аалдаары — тыва улустуң бир онзагай чаңчылы. Ырак-узак черде дөргүл-төрелдеринге, каты, кат-иезинге аалдап баар дээнде чоруур үезин келгенде белетченип алыр. Кайы айда, кайы хүнде чоруурун тодарадыр. Каш аалга, өгге баарын сүмележир. Мунар аът-хөлду, кедер идик-хепти баш удур белеткээр. Аалдап мунар эки аттарның эзерчонаа, чүген-чулары аргамчыкижени дээн ышкаш херектерни четчелээр, олар көрүштүр, чараш болур. Ындыг болганда, аалдаары дээрге амыр эвес херек-тир дээрзи билдине берген боор.

Аалдаары база уткалыг. Колдуу-ла июнь айның ийиги чартыындан июль, август айлар үези кончуг таарымчалыг. Чүге дээрге ол үеде сут-саан элбей бээр, мал-маган семирип келир, ынчан бойдус кайгамчык каас-чараш апаар. Ынчап чечек-чимис, оът-сиген черниң кырын эрээн-шокар кылдыр каастаптар. Чорук чоруурга, сагыш-сеткилге өөрүнчүг, омак-сергек болур.

Шагда тыва улус инекти, бени саггаш, оларның сүдүнден хойтакты кылып ап, оортан араганы бүдүрүп ап чорааннар. Аалдаарда оозун база көгээржикке кудуп алыр. Хойтпак арагазында хора чок. Ол үениң кижилери араганы хүндүткелдиң чеми кылдыр көрүп чораан. Ону чүгле улгады берген улус ижер. Аныяктар арага ишпес турган. Олар аалчылар келирге, оларның аът-хөлүн откарып каар, малмаган көөр, карактаар, кадарар, хостуг үелеринде янзыбүрү оюн-тоглаага киржир турган. Чижээ, кажык адары; тевек тевери, чинчи чажыраны дээн ышкаш.

Бичии болгаш элээди уругдарыгның кижизиг, ажылышке кежээ, кызымаккайы, угаангыр-сагыңгыры кончуг боор чүве болгай. Олар хамыкла өг-буле ажылын, мал-маган ажаарын улуг улустуң айбылаашкыны, албадаашкыны чокка боттарының сагыжы-биле кылыр чораан.

Бо-ла бүгү эки чаңчылдар улуг кижилерниң, ада-иелерниң эки аажы-чаңындан, шын кижизидилгезинден үнген дээрзи ам кымга-даа билдингир. Ынчангаш эрги шагның эки чаңчылдарын эдерер, оларны сагып чоруурун кончуг-ла чугула.

Дамба МОНГУШ.
Бии-Хем кожуун.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Февраль 11. Эрги санбиле 1, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, суг олуттуг, сарыг улу хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Үүлеерек бүдүрер, кудук казар, ырак-узан оруктар чоруур, эң чымчак ажылхерек кылыр, бүдүрер, келин айтырып, кудадой кылыр, ынчалза-даа ном хураарын дыннавас, мөчээн кижи ажаавас. Хонук эрттирип, чевегхөөр эргивес, бурган-чүдээнге тейлеп чүдүүр.

Февраль 12. Эрги санбиле 2, суббота. (Сатурн) Белдир-Дүүшкүн сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, даг олуттуг. Сарыгзымаар чылан хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн чер чорбас, чер каспас хүн, амыдырал-биле холбаалыг чүнүдаа кылыр эки хүн.

Февраль 13. Эрги санбиле 3, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, ыяш олуттуг, ак аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн. Ажыл-үүле бүдүрүп, чүнү-даа кылыр эң эки хүн.

Февраль 14. Эрги санбиле 4, понедельник. Ай сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, салгын олуттуг, аксымаар хой хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн, а бөгүн чүнү-даа кылып болур, чүгле аас-дыл кылбас хүн.

Февраль 15. Эрги санбиле 5, вторник. Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, от олуттуг, кара мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бо хүн ыяш-биле ажылдавас, мөчээн кижи чоруу кылбас, ажаавас хүн, а өске кандыг-даа ажыл-үүлени кылып болур эки хүн.

Февраль 16. Эрги санбиле 6, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, довурак олуттуг, каразымаар дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн, а чүгле өске улуска мал-маган бербес, ол ышкаш эт-сеп өгден үндүрбес хүн, а өске кандыг-даа үүле-херекке таарышкан эки хүн.

Февраль 17. Эрги санбиле 7, четверг. Эдирек-Хаай (Юпитер) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, демир олуттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Өңнүк-тала болуру, келин айтырары хоруглуг, а өске чүнү-даа кылыр. Эки хүн-дүр.

Февраль 18. Эрги санбиле 8, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, октаргай олуттуг, көксүмээр хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Чер чорбас. Тараа тарып кылбас, хеп бышпас хүн, а өске кандыг-даа ажылүүлеге таарымчалыг-даа бол, куда кылбас, ырак чорбаза эки хүн..

Февраль 19. Эрги санбиле 9, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, суг олуттуг, кызыл күске хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Садыг-саарылга кылып, ырак-узак оруктарга таарымчалыг, чорук чогунгур-даа бол, кадайланмас, куда-дой эрттирбес, «төре аралчаан» кижи ажаавас, чорук кылбас хүн.

Февраль 20, эрги санбиле 9 катаптап турар, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, даг олуттуг, кызылзымаар инек хүнү. Эр мага-боттуг өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Ырак-узак оруктарже аян-чорук кылыр, садыг-саарылгага таарышкан--даа бол, өгленмес, куда-дой кылбас, мөчээннер ажаавас хүн, ажаар апарза шагын барымдаалап ажаап боор.

Февраль 21. Эрги санбиле 10, понедельник. Ай сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, ыяш олуттуг. Сарыг пар хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бо хүн орукче аттанып чер чоруур апарза, бодамчалыг чорза эки, а өске кандыг-даа үүлени кылып боор эки хүн.

Февраль 22. Эрги санбиле 11, вторник. Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, салгын олуттуг, сарыгзымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг, эң эки хүн. Куда-дой эрттиреринге эң-не таарымчалыг болгаш өске кандыг-даа ажыл-үүлеге эки хүн.

Февраль 23. Эрги санбиле 12, среда. Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, от олуттуг, ак улу хүнү. Кыс мага-боттуг өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Дужаал, чарлыктар үндүрер, албан-дужаал улгаттырар, куда-дой кылып, келин айтырар, мөчээннер ажаар эки хүн, а чер чоруурун, мал-маган садарын шеглезе эки.

Февраль 24. Эрги санбиле 13, четверг. Белдир-Дүүшкүн (Юпитер) сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, довурак олуттуг, аксымаар чылан хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Чер чоруурда бодамчалыг болур, мал садып-саарарын шеглезе чогуур, а өске чүнү-даа бүдүрүп, кылып, чорук чорза таарымчалыг эки хүн.

Февраль 25. Эрги санбиле 14, пятница. Шолбан (Венера) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, демир олуттуг, кара аът хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн судур номнары номчуур, дыннаары хоруглуг дээрден башка, а өске амыдырал-биле холбаалыг чүнү-даа кылып болур эки хүн.

февраль 26. Эрги санбиле 15, суббота. Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, октаргай олуттуг, каразымаар хой хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Бажың тудуу эгелээр, өг өглээр, аас-кежик кыйгырар хүн, а мөчээннер ажаавас, ырак чорбас, көшпес, кыс айтырып, куда-дой кылбаза эки.

февраль 27, эрги санбиле 17, воскресенье. Хүн сылдыстыг. 2 кара меңгилиг, суг олуттуг, көк мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Келин алырын, кудадой кылырынга таарымча чок-даа бол, өске кандыг-даа үүле-херекке таарымчалыг эки хүн.

Февраль 28. Эрги санбиле 18, понедельник, Ай сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, даг олуттуг, көксүмээр дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Ырак-узак оруктарга чорбас, мөчээннер ажаавас, хонук эрттирбес. Ынчалза-даа өске ажыл-үүле чогунгур, эки.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр кожуун.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Эртен, февраль 12-де, бистиң дуңмавыс **Александр Сюр-оолович ОНДАРНЫҢ** төрүттүнген хүнү. Ол Новосибирскиниң көдээ ажыл-агый институдун дооскаш, Улуг-Хемниң Хайыраканга кол зоотехниктеп, малчыннарның ажыл-ижинге улуг дузаны көргүзүп, хем ол чарында Эъжимниң малчын кодан бүрүзүн кыштың чыккылама соогу, чайның халыын изии-даа дивейн кезип, мал ажылында эш-өөрүнүң хүндүткелин ак сеткилдиг ижи-биле чаалап алган. Ол ам өске ажылче шилчизе-даа, дону ону мактап, сактып чугаалажып чоруур.

Дуңмавыс уруглар аразында чаңгыс оол-даа болза, чаг иштинде бүүрек дег чассып өспээн, харын-даа кырган ада-иезиниң малын малдап, кызыгаарга шериг эрттирип, көдээниң ажыл, амыдыралын билир болгаш ооң мөзу-шынарында, аажы-чаңында тыва сеткил-хөөн синниккен: биче сеткилдии, төрелзек-өөрзээ.

Дуңмавыска кадыкшылды, аас-кежиктн сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Монгуштар. Ондарлар.

Бистиң кырган-ававыс, угбавыс **Өлчеймаа Монгушовна УВАҢГУР** Самагалдай суурда чурттап, Тес-Хем кожуунуң улуг мал эмнизи бооп ажылдап турар. Ол бодунуң ажылижинге чеднишкиннери дээш ТР-ниң алдарлыг мал эмчизи деп атты чедип алган. Угбавыс Дагаа чылы дооступ турда 50 харлаан. Ынчангаш Көк ыт чылы—1994 чыл база «Делегейниң өг-буле чылын таварыштыр ооң бодунга болгаш өг-бүлезинге аас-кежикти, кадыкшылды күзеп, угбавыстың, кырган-ававыстың узун назын назылаарын, үүле-херээ бүдүнгүр боорун йөрээп, изиг байырны чедирдивис.

Өвүр кожуунуң Ак-Чыраа, суурда чурттап турар дуңмалары Григорий Базыр-оол, Лидия, уруглары Аржаана, Азияна, Тайгана, Анай-Кара, Солун-кыс.

✦ ✦ ✦

Шагаа хүнү —февраль 11-де бистиң ынак ававыс **Валентина Наксыл-ооловна ОЮННУҢ** төрүттүнген хүнү. Буянныг ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды, аас-кежиин, өөрүшкү-маннайны күзеп тур бис.

Өртемчейге төрүттүнген
Өөрүнчүг хүнүн уткуй,
Көк ыт чылдың Шагаа хүнү
Хөлчок чараш хаяаланды.
Наксыл-оолдуң Валязын
Назы болчай утпастар хөй—
Чурттап орар бажыңнарны

✦ ✦ ✦

Шуптузун ол штукатурлаан.
Валяның шевер холу
Мастерокка таан эптиг —
Тоо-санчок өрээлдерни
Дозулашкан, чугайлашкан.
Кызыл хоорай ужу-кыдыы
Кварталдар, микрорайоннар,
Каас, бедик бажыңнары
Карактарны өөртүп келир.
Кызымаккай ишчи кыстың
Кылган улуг үүлези бо —
Тудуглар дег орду-сүме
Тураскаал бооп артып калыр.
Өөнүң ээзи Павел, авазы,
уруу Надя, оглу Роберт.

Чарлалдар бюрозу

МИНУСИНСКИНИҢ «АТАП» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИ

Горькийниң болгаш Москваның автомобиль заводтарының албан ужурунда тускай төлээлекчизи бооп турар болгаш дараазында автомобильдерни бо чоок-кавы девискээрде эң чиик өртектер-биле садып, сайгарып турар:

ЧҮЛ АВТОМОБИЛЬДЕРИ:

ГАЗ-3307 шасси, ГАЗ-3307—борттуг, ГАЗ-33073 шывыглыг, ГАЗ-4301—дизель, САЗ-4503—самосвал, дизель, САЗ-3507—самосвал, САЗ-3511—самосвал, ЗИЛ-431410 (130)—шасси, борттуг, ЗИЛ-433362—чаа кабинниг, ЗИЛ-433100—дизель, ММЗ-554 — самосвал;

ГАЗ-33073 автомобильдиң тентилери, ГАЗ-53-түн сцепление дискилери, коленвалдары.

Төлевир хевири кандыг-даа бооп болур.

АДРЕС: Минусинск хоорай, «АТАП» акционер ниитилел, Минусинск—Кызыл автооруу-биле хоорайдан үнүптерге, арга кыдыында, абонент харжаа 33, телефоннар — хүндүс—2-02-24 болгаш кежээ—2-59-43, 2-37-37.

⊙ ⊙ ⊙ ◆ ◆ ◆

1992 чылдың октябрьда Арсен Седип-оолович Чагар-оолдуң адынга тывыскан «ВС» категориянын № 0457295 чолаачы шынызылгазының читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

АГААР

Бөгүн республикага көжүп турар булуттарлыг, чамдык черлерге быскан хар чаар. Сонгу-барыын үүктен хаттын күжү 9-14 метр чедер.

Дүне агаарның температуразы 22-27, барыын кожуннарга 14-19 градус соок болур.

Хүндүс 15-20, барыын кожуннарга 7-12 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар, дүне хар чаар. Сонгу-барыын үүктен хаттын күжү 9-14 метр чедер.

Дүне агаарның температуразы 24-26, хүндүс 15-17 градус соор.

Үшкү хевирнин агаары. Кадыы кошкак кижилерге хайгаарал херек хүн.

Автооруктарга көстүү 2-4 километр, тайгыр.

Кызыл хоорайның Индустриальная кудумчузунуң № 4 бажыңда «Кызыл агроүлетпүртранс-1»-ниң АТБ-зинин бажыңында столовая ажылдап турар.

АЖЫЛДААР ҮЕЗИ—12.00 шактан 14.00 шакка чедер. № 10 автобустуң сөөлгү доктаар чери.

Бистиң столоваяга моорлап келиринерни чаладывыс.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

«ТЫВААГРОҮЛЕТПҮР ТУДУГ СЕРВИС»

«Тыва агроүлетпүр тудуг сервис» акционер ниитилел (азы шаандакы «Тыва агроүлетпүр тудуг» бүдүрүлге-техниктиг четчелел эргелели) складтан дараазында бараанларны садып тур:

1. **ГАЗ-33073** (чүүк таксизи)	6300000-00 руб.
2. **ГАЗ-3307** (борттуг)	6100000-00 руб.
3. **ГАЗ-6611**	6000000-00 руб.
4. **ГАЗ-4509** (самосвал)	9600000-00 руб.
5. **ТААКПЫЛАР:** Прима	200-00 руб.
6. **ТААКПЫЛАР:** Енисей	220-00 руб.
7. **ТААКПЫЛАР:** Беломорканал	180-00 руб.
8. **ЧИГИР**	800-00 руб.
9. **ШИФЕР**	3300-00 руб.
10. **Кургаг штукатурка**	2100-00 руб.
11. **КАДАГЛАР**	

Ол ышкаш тудуг материалдарын чагыг ёзугаар кайы хире хереглээрил, ынча хемчээлге чагыдып ап база болур.

Адрес: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 144, № 2 автобус. Сөөлгү автобус доктаамы.

Көк Ыт чылының Шагаа байырлалының хүннеринде «Кызыл агроүлетпүр транс-1»-нин АТБ-зинин бажыңында столовая силернин эргенерге ажылдаарын чарлап тур бис.

Ажылдаар үези: 12.00 шактан 14.00 шакка чедер.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Индустриальная кудумчузу, 4, № 10 автобустун сөөлгү доктаар чери.

Бистиң столоваявыска моорлап келиринерни чаладывыс, эргим аалчылар!

МЕЛЕ-ПРОГРАММА

(Февраль 14-ден 15-ке чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

ФЕВРАЛЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 12.20, 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Улуг-хүн. 6.45 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.55 Эртен. 9.15 Көр, дыңна... 9.35 «Амыдыралдың аар-саар үржүктары». 35-ки сериязы. 10.05 Скрябинден Леннонга чедир... Концерт. 10.20 Кижи бүрүзү сылдыстыг. 11.00 «Дайын төнчүзүнге чедир тос чыл дургузунда». Телефильм. 1-ги болгаш 2-ги фильмнер. 12.00 Медээлер. 12.25 Талантылар болгаш мөгейикчилер. 13.15 Кижи бүрүзү сылдыстыг. 13.55 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Коньки спортунга маргылдаа. 5000 метр. Эр улус. 15.00 Медээлер. 15.20 Сайгарлыкчы. 16.15 Документилер болгаш салым-хуулар. 16.25 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Лыжа спорту. 30 км. Эрлер. Чапсарда (18.00) — Медээлер. 19.00 Олимпиаданың хүн демдеглели. 19.20 Улустуң аялгалары. 19.30 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Шанак спорту. Эрлер. 20.10 «Амыдыралдың аар-саар үржүктары». Уран-чечен телесериал. 35-ки сериязы. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.30 Баштын. 22.15 «Фантазия». Уран-чечен фильм. 23.35 Эльдорадо. 00.00 Медээлер. 00.25 — 00.55 Дүне када соңга.

ФЕВРАЛЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.05 Шимчевес өнчү рынгунуң дугайында допчулал. 9.20 «Харам бай». Мультфильм. 9.25 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.15 «Дайын төнеринге чедир тос чыл дургузунда». Телефильм. 3-кү болгаш 4-кү фильмнер. 11.20 Николай Зыковтун ойнаар-кыстар театры. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20—12.50 «Горячев болгаш өскелер-даа». Телесериал. 5-ки сериязы. 15.00 Медээлер. 15.25 «Пекка». Мультфильм. 15.35 Сайгарлыкчы. 16.15 Херек. 16.25 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Лыжа спорту. 5 км. Хереэженнер. 17.30 А. С. Пушкиннин «Хүлер аттыг кижи» деп шулуглелинин дугайында боданыышкын. 18.00 Медээлер. 18.20 Чажыды-биле. 18:45 Олимпиаданың хүн демдеглели. 19.05 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.55 Тема. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Протокол одуруунуң артында. 21.45 «Орай ынакшыл». 1-ги сериязы. 23.05 Пресс-экспресс. 23.15 «Орай ынакшыл». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. Чапсарда (00.00) — Медээлер. 00.50 «Ак ховаган». Улуг кижилерге мультфильм. 01.00 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Хоккей. АКШ — Словакия. 02.00 — 02.45 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Шанак спорту. Хереэженнер.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Медээлер. 7.20 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Формула-730. 8.00 Репортер. 8.20 Ажылгыр кижилернин үези. 8.50 Мульти-пульти. «Винни-Пух». 9.00 «Бөгүн». Рязаньның 900 чыл оюнга. 9.30 Телесолун. 9.35 Өскелерге дөмейлешпес кижи. 10.20 «Эшафотка селгүүстээшкин». Уран-чечен фильм. 11.45 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Фигурлуг үүнгулаашкын. 13.00 Эй-би-си-нин делегейниң бүгү диптеринден медээлери. 13.30 Чаштарның чугаалары. 14.00 «Профессор Доуэлдин чагыы». Уран-чечен фильм. 15.30 «Нижнийден көөрге». 16.05 Экспотөп көргүзер. 16.20 Олимпийжи курьер. 16.50 Кышкы XVII Олимпий оюннарында. 01.55 — 04.30 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Хоккей. Россия — Финляндия.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Медээлер. 7.20 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Формула-730. 8.00 Репортер. 8.20 Ажылгыр кижилернин үези. 8.50 Мульти-пульти. «Винни-Пух». 9.00 «Бөгүн». Рязаньның 900 чыл оюнга. 9.30 Телесолун. 9.35 Өскелерге дөмейлешпес кижи. 10.20 «Эшафотка селгүүстээшкин». Уран-чечен фильм. 11.45 Кышкы XVII Олимпий оюннары. Фигурлуг үүнгулаашкын. 13.00 Эй-би-си-нин делегейниң бүгү диптеринден медээлери. 13.30 Чаштарның чугаалары. 14.00 «Профессор Доуэлдин чагыы». Уран-чечен фильм. 15.30 «Нижнийден көөрге». 16.05 Экспотөп көргүзер. 16.20 Олимпийжи курьер. 16.50 Кышкы XVII Олимпий оюннарында. 18.00 Медээлер.

«ТЫВА» канал

18.20 Телеанонс. 18.35 Медээлер. 18.45 «Ойна-ла, хоорайжыгаш». Кеша төрүттүнген хүнче бар чор. 19.00 «Шагаа, шагаа, шагаа...» «Шагаа-94»-тү байырлаанының дугайында репортаж. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

19.55 Кышкы XVII Олимпий оюннарында. 21.20 Понедельник санында детектив. «Күзел». Уран-чечен фильм. «Эркюль Пуаро» деп сериалдан. 22.20 Хроно. Авто- болгаш мотоспорт. 22.50 Он-на бештин айы. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35 — 00.40 Сылдыстар чугаалап турлар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

18.20 Абракадабра. Конкурс. 18.50 Хүннүн-не байырлал. 19.00 — 19.55 Камгалал-911.

ВТОРНИК

«ТЫВА» канал

18.20 Медээлер. 18.30 Мультфильм. 18.45 «Чурттаар орансава айтырыы». Кызылда ону канчаар шиитпирлеп турарыл? 19.15 «Сактыышкын хүнү». Совет шериглерни Афганистандан үндүргенинин 5 чылынга дамчыдылга (ийи дылларга). 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Кышкы XVII Олимпий оюннарында. 20.20 Ретушь чокка. 21.15 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 280-ги сериязы. 22.15 «Ye, аткаарла». В. Мейерхольд. 23.00 «Янковский чогум-на ол-дур». 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35—00.40 Сылдыстар чугаалап турлар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

18.20 Орус виза. 18.50 Эннe бөдүүну-биле. 19.50—20.00 Хүннүн-не байырлал.

КИНО

Февраль 11-де

«НАЙЫРАЛ»: «Питон 357» хол-боозу» 9.30, 11.50, 17.50 шактарда; «Эзир танцызы» 14.10, 16.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Уруглар садындан полицейжи» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Валентина» 13.00 шакта; «Хан ижерлер» 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ак-көк хемнин кижилери» 13.00 шакта; «Америк ёзунун дөрттүн бири шак» 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Черлик күү куштар» 9.30 шакта; «Дерсу Узала» 11.20 шакта; «Ынаам сенээ, дангырагладым» 14.10, 17.10 шактарда.

Февраль 12-де

«НАЙЫРАЛ»: «Дупкуртуг» 9.00, 10.50, 12.40 16.20, 18.10, «Эзир танцызы» 14.30 шакта; **ВИДЕОЗАЛ:** «Уруглар садындан полицейжи» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Валентина» 13.00 шакта; «Хан ижерлер» 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ак-көк хемнин кижилери» 13.00 шакта; «Аныяк аскак-кадай» 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Джованни Чиполлино болгаш Алдын чүглүг» 9.30, 10.40 шактарда; «Мээн ынаам, сенээ дангырагладым» 11.50, шакта; «Ямбуйнун каржы сүнезини» 15.00 шакта.

Февраль 13-те

«КАА-ХЕМ»: «Хан ижерлер» 15.00, 17.00 шактарда; «Валентина» 13.00 шакта.

«ВОСТОК»: «Ак-көк хемнин кижилери» 13.00 шакта; «Аныяк аскак-кадай» 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ямбуйнун каржы сүнезини» 9.30 шакта; «Мээн ынаам, сенээ дангырагладым» 11.30, 14.10, 17.10 шактарда.

Февраль 14-те

«НАЙЫРАЛ»: «Анаа чүүдаа бооп турза» 9.40, 11.40, 13.40, 15.00, 17.40 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Берге шыгаалда» 9.10, 11.10, 13.10, 15.10, 17.10 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Мээн ынаам, сенээ дангырагладым» 9.00, 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Түргүзүкчүлери: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая кол редакторнуң оралакчызы, В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр өөр — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчы — 3-15-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; оччулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлернин костуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чешиге бурутеттинген.

Бурутеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннаалгалары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20,803. Индекс 54240. Чагыг № 35—95.